

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Ongekend 18e-eeuws Nederlands : taalvariatie in persoonlijke brieven
Simons, T.A.

Citation

Simons, T. A. (2013, November 21). *Ongekend 18e-eeuws Nederlands : taalvariatie in persoonlijke brieven*. LOT dissertation series. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/22290>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/22290>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22290> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Simons, Tanja

Title: Ongekend 18e-eeuws Nederlands taalvariatie in persoonlijke brieven

Issue Date: 2013-11-21

4 *UED is nu twaalf jaer oud geworden. De aanspreekvormen in het corpus*

4.1 Inleiding

Nederlandse aanspreekvormen staan sinds lang in de belangstelling en met name het onderzoek naar de geschiedenis ervan: hoe hebben de aanspreekvormen zich in de loop der tijd ontwikkeld tot ons huidige systeem? (o.a. Vor der Hake 1908, 1911, Kern 1911, Muller 1926a, 1926b, Verdenius 1924, 1930, 1938, 1946, Kloeke 1948, Paardekooper 1948, 1987, 1988 en meer recent: Berteloot 2003, Aalberse 2009, Postma 2011). Vanuit de historisch-sociolinguïstische invalshoek is er voor het Nederlands nog slechts beperkt onderzoek gedaan. Van Leuvensteijn (2002b) onderzocht voor de zeventiende eeuw de brieven van Maria van Reigersberch. Meer relevant voor mijn onderzoek is zijn studie (2000a en b) naar de aanspreekvormen in de briefroman *De Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782). Van Leuvensteijn beoogt hiermee inzicht te krijgen in het taalgebruik van de verschillende klassen aan het eind van de achttiende eeuw en met ditzelfde doel onderzocht hij ook de privécorrespondentie van de auteurs Betje Wolff-Bekker en Aagje Deken (2002a). De ontsluiting van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus maakt het voor het eerst mogelijk om de achttiende-eeuwse briefpraktijk grootschalig te analyseren. Waar Van Leuvensteijn zich noodgedwongen moest beperken tot (fictieve) brieven van een beperkt aantal scribenten – deels verzonden personages -, ligt er nu een achttiende-eeuws brieven corpus van 384 brieven van 292 verschillende personen, afkomstig uit alle lagen van de samenleving. Dat opent de mogelijkheid om beter zicht te krijgen op het gebruik van de verschillende aanspreekvormen in het briefverkeer van de late achttiende eeuw.

In mijn onderzoek staat de briefschrijver centraal en ga ik ervan uit dat zijn of haar sociale kenmerken invloed hebben op de keuze voor een bepaalde aanspreekvorm. Er is in het onderzoek minder oog voor de mogelijkheid dat de relatie die een briefschrijver onderhoudt met de geadresseerde bepalend kan zijn voor die keuze. Daarmee ga ik voorbij aan een veel toegepaste benadering, namelijk de ‘politeness theory’ en de daarin gehanteerde begrippen ‘power’ en ‘solidarity’ (Brown & Gilman 1972, Brown & Levinson 1978). Mijn brieven lenen zich naar mijn mening minder goed voor toepassing van deze theorie. In de eerste plaats is het in veel gevallen lastig om een relatie tussen briefschrijvers te definiëren aan de hand van de begrippen ‘power’ en

‘solidarity’. Daarbij kent het epistolaire genre eigen aanspreekvormen (afwijkend van de aanspreekvormen in het dagelijks leven) die mogelijk te snel aangemerkt zouden worden als aanspreekvormen waarbij ‘power’ een rol speelt, maar waarvan het waarschijnlijker is dat zij volgens bepaalde conventies gebruikt werden (zie ook de kritiek van Jucker & Taavitsainen 2003: 11 op het ‘politeness’ concept van Brown & Levinson).

Dit hoofdstuk is als volgt ingericht: in de volgende paragraaf (4.2) bespreek ik welke aanspreekvormen we aantreffen in het achttiende-eeuwse corpus en hoe vaak deze voorkomen. Daarna geef ik in § 4.3 een korte typering van de in het corpus voorkomende aanspreekvormen: het epistolaire *UE* en *UL*, de vormen *gij*, *u*, en *jij* en de meervoudige vormen *gylieden*, *ulieden* en *jijlui*. In § 4.4 volgt een overzicht van de distributie per variabele (gender, klasse en leeftijd) voor de aanspreekvormen in subjectpositie. In § 4.5 worden enkele opvallende uitkomsten nader toegelicht. De uitkomsten van mijn onderzoek zullen in § 4.6 vergeleken worden met de resultaten die Van Leuvensteijn (2000a, 2000b, 2001 en 2002a) optekende voor het werk van Wolff en Deken. Als besluit van dit hoofdstuk volgt de conclusie in § 4.7.

4.2 Welke aanspreekvormen treffen we aan?

We kunnen in het laat achttiende-eeuwse corpus grofweg vijf aanspreekvormen onderscheiden, te weten *gij*, *u* en *jij* en de epistolaire aanspreekvormen *UE* en *UL*. Verder treffen we nog drie aanspreekvormen aan die in dit corpus uitsluitend gebruikt worden voor het meervoud, namelijk *gylieden*, *ulieden* en *jijlui*. Tabel 4.1 geeft aan hoe vaak we de genoemde vormen aantreffen in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus, in absolute cijfers en in percentages:

	#	%
<i>UE</i>	4057	71,3
<i>u</i>	1109	19,5
<i>gij</i>	425	7,5
<i>UL</i>	53	0,9
<i>jij</i>	37	0,7
<i>ulieden</i>	8	0,1
<i>jijlui</i>	2	0,0
<i>gijlieden</i>	1	0,0
totaal	5692	100%

Tabel 4.1: frequentie van de aanspreekvormen in het achttiende-eeuwse Brieven als Buit-corpus

Zoals we in tabel 4.1 zien is het overgrote deel van de aanspreekvormen één van de epistolaire vormen, namelijk *UE*. Deze komt met 71,3% verreweg het meeste voor en de briefschrijvers zijn dus tamelijk uniform in hun keuze. Op de tweede plaats staat de aanspreekvorm *u*, die een aandeel heeft van 19,5%. De aanspreekvorm *gij* heeft een kleiner aandeel van 7,5%. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat in deze tabel alle verschijningsvormen zijn meegenomen, maar dat de aanspreekvormen niet gelijkwaardig zijn voor wat betreft de functies die zij kunnen vervullen. *Gij* kan alleen als subject fungeren, terwijl de vormen *UE* en *u* als subject én als direct, indirect of prepositioneel object gebruikt kunnen worden. Bovendien kunnen *UE* en *u* als bezittelijk en wederkerend voornaamwoord optreden. Dan zijn er nog twee aanspreekvormen die ten opzichte van de eerder genoemde, *UE*, *u* en *gij*, tamelijk marginaal voorkomen. Dat zijn de epistolaire vorm *UL* (0,9%) en *jij* (0,7%). Ten slotte zien we in tabel 4.1 dat de drie meervoudige aanspreekvormen een nog kleiner aandeel hebben in het corpus: *ulieden* heeft een aandeel van 0,1%). De twee voorkomens van *jijlui* en het enige voorkomen van *gylieden* zijn procentueel te verwaarlozen. Deze laatstgenoemde drie vormen komen alleen aan bod in een korte typering in § 4.3.6, maar zullen verder niet bij het onderzoek worden betrokken.

4.3 De aanspreekvormen in het corpus

4.3.1 *UE: een bijzonder populaire aanspreekvorm*

De epistolaire aanspreekvormen, waaronder *UL* en *UE* vallen, waren aanvankelijk bedoeld om adellijke personen op een gepaste manier aan te spreken, met de nodige beleefdheid. In de zeventiende eeuw wordt dit gebruik van ‘eerwoorden’ onder andere aanbevolen in Daniel Mostarts *Nederduytsse secretaris oft zendbriefschryver* uit 1635. Zo was de term *Uwe Edele Gestrengheit* in gebruik voor een ridder en *Uwe Edelheid* voor iemand van adel (Van Leuvensteijn 2002b: 289-290). Door middel van deze vormen, kon men een geadresseerde via de ‘omweg’ van de zelfstandig naamwoordgroep aanspreken. Deze indirecte manier van aanspreken creëert een zekere afstand, waardoor de geadresseerde zich niet aangesproken hoeft te voelen en zijn of haar ‘gezicht’ (Brown & Levinson 1978) kan bewaren. Dit soort van indirecte aanspreekvormen komt in veel talen voor. Vergelijk bijvoorbeeld het Italiaans met *Lei* uit *la Vostra Signoria* en het Spaans met *Usted* uit *Vuestra Merced* (Jucker & Taavitsainen 2003: 4). In de loop van de zeventiende eeuw komen zulke indirecte aanspreekvormen als *Uwe Edelheid* ook in gebruik in de

hogere burgerlijke kringen van de Republiek.¹ Het WNT vermeldt dat de *UE*-aanspreking in de briefcultuur van de zeventiende en achttiende eeuw een heel algemene vorm was onder gelijken en tegen meerderen (waaruit we kunnen afleiden dat deze dus niet gebruikt werd om ‘minderen’ aan te spreken). Gebruik van deze vormen duidt er niet op dat de relatie formeel was en/of dat er een gebrek aan intimiteit was (Ruberg 2005: 73).² We moeten er eerder vanuit gaan dat deze aanspreekvormen destijds nu eenmaal de gewoonte waren. Dat zouden we alleen al af kunnen leiden uit de overweldigende hoeveelheid voorkomens die het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus oplevert.

Tot het type *UE* reken ik aanspreekvormen als *Uwe Edelheid* en *U(w) Edele(ns)*, maar daarnaast ook de afgekorte vormen zoals *UE*, *Uw E*, *UEd* en *Uwe*. En ook de uitgebreidere vormen, die voornamelijk gebruikt worden als de aangesprokene een universitaire of adellijke titel heeft, vallen er in mijn onderzoek onder.³ Voorbeelden hiervan zijn *Uw Wel Edele*, *Uw Eerwaarde*, *Uw Hoogwaarde*, *Uw Edel Geboren* en *U Wel Edel Gestrenghe*. Van dit uitgebreide type, dat 365 keer voorkomt (zo’n 9% van het totale aantal *UE*-voorkomens) zijn ook diverse afkortingen gangbaar. Zoals al opgemerkt, treffen we *UE* als persoonlijk voornaamwoord in subjects- en objectspositie aan en daarnaast als possessief en reflexief pronomen. Hieronder geef ik voor elk van deze posities een voorbeeld, ter illustratie:

¹ Zie hierover: Van Leuvensteijn (2002b: 289-290) over de correspondentie van Maria van Reigersberch, de echtgenote van Hugo de Groot. Als lid van de hogere burgerij gebruikt zij deze aanspreekvormen.

² Ruberg (2005: 73) merkt op dat dit in het verleden in historisch(-sociolinguïstisch) onderzoek naar voren is gebracht en geeft als voorbeelden onderzoek van Lawrence Stone (1977: 329-330) en Marie-Claire Grassi (1994: 158-159, 178). Stone concludeerde op grond van het verdwijnen van formele aanspreektitels en een toenemend gebruik van voornamen en koosnamen dat eind zeventiende eeuw de houding in de hogere klassen ten opzichte van het huwelijk veranderd was. Grassi onderzocht Franse brieven uit de periode 1770-1820. Zij constateerde dat er toenemend getutoyeerd werd en dat slotzinnen en ondertekeningen korter en minder formeel werden. Dit duidde volgens Grassi op een toename van intimiteit.

³ Van Effen (1732: 56) geeft overigens aan dat er ook onderscheid is tussen de afkortingen *UE* en *UEd*: ‘*UE* wil zeggen UEdelheid; zulks zal niemand my ontkennen, en dien tytel weigeren wy den minste burger niet. Een trapje hoger voegen wy ‘er een lettertje by; dan is het *UEd*. Komt ‘er een ampt van eenig aanzien by, dan leerd de beleefdheid ons te schryven: *U Wel Ed. Gestrenghe*, en zo dit alles word opgehoopt met Ridderlyke kwartieren, en voorouders, dan moet de maat volgemeeten worden, met *U Ed Welgebooren*, of in zommige Provintien *U hoog Welgeboren*, en die geheele plegtigheid moet zo nauwkeuriglyk in agt genomen worden, dat, zo ‘er het minste titteltje aan hapert, men gevaar loopt, van iemand te honen, en van vrind tot vyand te maken.’

- (1) *waerdoor Jk op het Ostiniëse Huijs, onderzoek of UED nog Leeft (subject)*
- (2) *Mooglijk bekome van UWelEds eenig verwijt; dat deze missive alles behalfen omstandig is (prepositioneel object)*
- (3) *VE brieffen hebbe alle well ontffangen waaruyt VE benevens de kinder well stand hebbe vernoomen (possessief pronomen)*
- (4) *UEd Sult UEd wel verwonderen dat wy UEd niet schryve (reflexief pronomen)*

4.3.2 Een epistolaire vorm op zijn retour: UL

Naast de veel voorkomende aanspreekvorm *UE* treffen we in het corpus nog een epistolaire vorm aan: *UL*. Deze aanspreekvorm heeft, zoals hiervoor gezegd, een soortgelijke achtergrond, maar komt in het achttiende-eeuwse corpus nog maar 53 keer voor. *UL* lijkt een afkorting te zijn, zoals te zien is aan de verschillende gedaanten waarin we hem tegenkomen: *u.l*, *ul*., *uL*, *uld*, *ule*, *UL*.⁴ Het is echter minder duidelijk dan bij *UE* waar de afkorting voor staat. Er zijn drie mogelijkheden: het zou kunnen gaan om de aanspreekvorm *uwe liefde*. Deze aanspreekvorm is bekend uit eerdere fasen van het Nederlands en werd nog wel tot in de zeventiende eeuw gebruikt.⁵ Voluit geschreven komen we *uwe liefde* in ons corpus niet tegen, maar we kunnen niet uitsluiten dat voor een individuele briefschrijver *UL* de representatie was van de aanspreekvorm *uwe liefde*. Verder zou de afkorting ook kunnen staan voor de vorm *ulieden*, die wel voluit geschreven enkele malen in het corpus voorkomt. Als we ervan uitgaan dat deze meervoudsvorm gehanteerd wordt om meerdere personen aan te spreken, is het gebruik in de meeste gevallen nogal eigenaardig. Zo treedt in voorbeeld (5) *UL* op, terwijl in dit geval de

⁴ In de meeste gevallen wordt overigens een eenmaal gekozen schrijfwijze door de brief heen gehandhaafd.

⁵ Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (lemma *liefde*, betekenis 16) vermeldt dat het om een ‘oudtijds gebruikelijken term’ gaat om één of meer personen beleefd aan te spreken, vergelijkbaar met *Uwe Edelheid*. De bij het lemma gegeven voorbeelden stammen voornamelijk uit de zestiende eeuw, maar ook *De Nederduitsche Secretaris* van Mostart uit de eerste helft van de zeventiende eeuw wordt aangehaald. Mostart geeft daarin aan ‘grooten van gelijken staet’ het advies om elkaar met *uwer liefde* aan te spreken. In het Hoogduits komt een soortgelijke aanspreekterm voor: *deine, eure lieb(d)e*. In het *Middelnederlandsch Woordenboek* (lemma *liefde*, betekenis 3) komen we de aanspreekvorm ook al tegen: er wordt opgemerkt dat hij *uwe vriendelijkheid*, *uwe beminnelijkheid* betekent en dient om een hoger geplaatste gunstig te stemmen. *Uwe liefde* zou het meest in betekenis overeenkomen met *Uwe Edelheid (UEdele)*.

aanspreekvorm alleen betrekking kan hebben op één persoon en dus strikt genomen niet kan staan voor *ulieden*.

- (5) *UL vrou is nu door Gods [goedheid] weer vroes [fris] en Gesont*

Een derde mogelijkheid is dat briefschrijvers zich er niet (meer) van bewust waren dat *UL* een afgekorte vorm was en de vorm opvatten als epistolaire aanspreekvorm, zonder gedachte aan een oorspronkelijk langere representatie. *UL* kan in principe in dezelfde posities als *UE* voorkomen, namelijk in subjects- en objectpositie en de vorm kan als possessief en reflexief pronomen optreden. In dit corpus treffen we *UL* echter niet als reflexief pronomen aan. Voor de overige posities volgt ter illustratie een voorbeeld:

- (6) *en daar uyt verstaan dat **uld** nog in een goede welstand was (subject)*
 (7) *ik moet **uld** melde als dat ik van de Caap De goede hoop van t onste Jeze schyp ben afgegaan (indirect object)*
 (8) *sijn goethyd veersoek vriendelyk an **ule** suster te styren an haar eele man doet het om mijnnent wel [wil] (possessief pronomen)*

4.3.3 De aanspreekvorm *gij*

Gij was van oorsprong een meervoudsvorm, maar al in het Middelnederlands kon dit persoonlijk voornaamwoord ook gebruikt worden voor het enkelvoud, aanvankelijk om een persoon op beleefde toon aan te spreken. In de periode waaruit dit corpus stamt, rond 1780, was het een algemene aanspreekvorm geworden, die voor zowel enkel- als meervoud gebruikt kon worden, en die zowel geschikt was voor vertrouwelijk als beleefd gebruik. *Gij* kan overigens alleen als subjectsvorm gebruikt worden; de erbij behorende objectsvorm is *u*, die in de volgende subparagraaf aan bod komt.

Het WNT (lemma *gij*) merkt op dat *gij* in de zeventiende eeuw zeldzaam is in brieven omdat het alleen daar gebruikt kan worden waar titulatuur in het geheel niet te pas komt. Hooft en Vondel gebruiken zelfs tegen goede vrienden *UE* in hun brieven, maar spreken diezelfde personen in een gedicht aan met *gij*.⁶ Toch geeft het WNT ook aan dat *gij* in een brief afwisselend gebruikt wordt met *UE* en het vermeldt daarbij voorbeelden uit de brieven van Hooft. Verder zou volgens het WNT *gij* pas in later tijden een gewone term in de briefstijl geworden zijn en bij later tijden moeten we dan

⁶ Zie over het gebruik van aanspreekvormen in brieven door P.C. Hooft: Daan (1982).

denken aan de achttiende eeuw, aangezien de voorbeelden uit Van Effen (1732) en Wolff en Deken (1785) komen. We hebben hiervoor al gezien dat *gij* veel minder in ons corpus voorkomt dan *UE* en *u*, en slechts een aandeel heeft van 7,47%. Dat wordt uiteraard deels veroorzaakt doordat *gij* beperktere mogelijkheden heeft. De volgende voorbeelden illustreren het gebruik van *gij* in het corpus:

- (9) *jn de Beide brieven schriefft Gi van 20 Paar wanten en heb maar tien ontfangen*
- (10) *Niets anders moet gy inbrengen, en niet los laten, voor gy myn ontslag bekomt*

4.3.4 U als aanspreekvorm

Wat voor *gij* geldt, geldt ook voor *u*: rond 1780 is *u* een algemene aanspreekvorm geworden, die voor zowel enkel- als meervoud gebruikt kan worden, en die zowel geschikt is voor vertrouwelijk als beleefd gebruik, met dien verstande dat *u* de objectsvorm is bij *gij* en ook gebruikt kan worden als bezittelijk (al dan niet gespeld als *uw*) en wederkerend voornaamwoord.

Verder is er nog een bijzondere gebruikswijze van *u*, namelijk de subjectsvorm. Dit gebruik van *u* in subjectpositie is pas eind zestiende, begin zeventiende eeuw opgekomen. Paardekooper (1996: 70-71) geeft de oudste citaten, afkomstig uit dagregisters uit 1599 van de *Tweede Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië*. Een van deze citaten luidt: ‘*ende u hebt in dese wech al 7 vame 6 vame ende bij lant komende 5 vamen*’.⁷ Een ander vroeg (en veel aangehaald) gebruik vinden we in een brief uit 1624 van Maria van Reigersberch, de echtgenote van Hugo de Groot. Maria schrijft aan haar broer Nicolaes van Reigersberch: ‘*Het schindt dat ic het ongeluck hebbe dat ick op mijn broeders bruloften niet en mach zijn, want u sult hoope ick een wijf hebben voor mijne wederkompste*’.⁸ Over het ontstaan van *u* in subjectpositie bestaan verschillende theorieën.⁹ Een daarvan legt een verband met het gebruik van de afkorting *UE* die werd uitgesproken als *uwé*: in de loop der tijd verschoof de klemtoon naar de eerste syllabe en werd de tweede syllabe verzwakt (Kern 1911).¹⁰ Als argument wordt hierbij aangevoerd dat er variatie

⁷ Het citaat is bedoeld als een soort raad aan schippers en *u* wordt hier dan ook gebruikt in de betekenis ‘men’.

⁸ Rogge (1902: 110). Zie hierover Kloeke (1948: 286).

⁹ Een overzicht van deze theorieën is o.a. te vinden in Van den Toorn (1977: 524-525) en Aalberse (2009: 58-66).

¹⁰ Ter illustratie van de voortdurende discussie en onduidelijkheid over het ontstaan van *u* als subject: Paardekooper kwalificeert deze theorie in 1996: 71 als een ‘oude ingewikkelde studeerkamer-konstruktie’.

mogelijk is bij de persoonsvorm (*u hebt* naast *u heeft*) en bij het wederkerend voornaamwoord (*u realiseert zich* naast *u realiseert u*) (Vor der Hake 1911, Kern 1911). *U* zou logischerwijs vervoegd worden als een tweede persoon; dat er ook vervoeging mogelijk is met de vormen die horen bij de derde persoon, kan volgens deze theorie teruggevoerd worden op de vervoeging van de oorspronkelijke zelfstandig naamwoordgroep *Uwe Edelheid*.¹¹ Een tweede theorie gaat er vanuit dat *u* als subject kon ontstaan omdat het immers al in gebruik was als objectspronomen en als bezittelijk voornaamwoord wat overgeneralisatie tot gevolg had (Vor der Hake 1911).¹² Ten slotte noem ik nog de synthese van beide theorieën: zowel de aanwezigheid van *u* als object en als bezittelijk voornaamwoord¹³ als het gebruik van de afkorting *UE* en *uwé* hebben ertoe bijgedragen dat *u* in subjectpositie gangbaar is geworden (Kern 1911 en Muller 1926a). Wat de precieze oorsprong ook is, de vraag rijst hoe het gebruik van *u* in subjectpositie zich heeft verspreid. Mogelijk geeft de inventarisatie van *u* als subject in het achttiende-eeuwse corpus ons inzicht in de sociale spreiding van deze vorm.

In het corpus treffen we de aanspreekvorm *u* 1109 keer aan (een aandeel van 19,48%). Voor elk van de gebruiksmogelijkheden van *u* volgt hieronder een voorbeeld uit het corpus:

- (11) *soo als u bij neevensgaande kourante sien kent diende sig daar een heer voor aan (subject)*
 (12) *hier meede breek ik af en wens u inde bescherming des alden hogsten (indirect object)*

¹¹ Aalberse (2009: 62) wijst erop dat de oudste drie voorkomens van *u* als subject juist vervoegd zijn met de vorm voor de tweede persoon (*u hebt* en twee keer: *u zult*) wat niet erg voor de hand ligt als de oorsprong van *u* bij de zelfstandig naamwoordgroep *Uwe Edelheid* gezocht moet worden. Haar verklaring voor de ontstane variatie in persoonsvorm is een beleefdheidsstrategie (2009: 65-66). De ongemarkeerde informele persoonsvorm (volgens Aalberse: *ben(t)*, *heb(t)*, *wil*, *kan*, *zal*) wordt vermeden wanneer een taalgebruiker een beleefde indruk wil maken. In dat geval zal de taalgebruiker bij *hebben* en *zijn* respectievelijk *heeft* en *is* gebruiken. Bij de modale werkwoorden (*willen*, *kunnen* en *zullen*) is juist de persoonsvorm van de tweede persoon (respectievelijk: *u wilt*, *u kunt* en *u zult*) de gemarkeerde vorm die als beleefder wordt ervaren. Deze beleefdheidsstrategie kan mogelijk ook de variatie in mijn corpus verklaren bij *gij*, zoals: *gij heeft* naast *gij hebt*.

¹² Deze overgeneralisatie is vergelijkbaar met het huidige gebruik van *hun* als onderwerp. Vor der Hake maakte overigens al in zijn proefschrift van 1908 zijn standpunt kenbaar in zijn eerste stelling: ‘Liever zie men in Nnl. *U* een als nominatief gebruikte accusatief dan een verbastering van *Ued*. (Vor der Hake 1908: 237).

¹³ In mijn corpus wordt de bezittelijke vorm *uw* in de meeste gevallen gespeld als *u*: 254 voorkomens hebben de spelling *u* tegenover 136 spellingen van *uw*. Daarnaast zijn er nog een aantal voorkomens van verbogen vormen, als *uwer*, *uwes* en *uwen(t)*.

- (13) *Mie Alma dousje & Mi Courasson Uw aangenaame mesieve met Capt. Klaas Schaap en Cornelis tromp is mij zeer wel geworden (possessief)*
- (14) *ik hoop als ik weer bij uw koom, van uw oom, en mej te vernemen dat gij uw als gehoorsame, en naarstige kinderen zal hebben gedragen (reflexief)*

4.3.5 Jij: een vrijwel afwezige aanspreekvorm

De voorlaatste hier te bespreken aanspreekvorm is *jij* (met in objectpositie *jou*, als possessief pronomen *jouw*, als reflexief en in alle posities de verzwakte variant *je*). De subjectsvorm *jij* is een betrekkelijk nieuwe vorm,¹⁴ want we komen hem pas voor het eerst tegen in met name kluchten aan het begin van de zeventiende eeuw (Kern 1911: 126). De objectsvormen *ju* en *jou* en de genitief *j(o)uwer* alsmede het bezittelijk voornaamwoord *jouw* zijn ouder. Deze vormen zijn wel aangetroffen in Middelnederlandse teksten en in teksten uit de zestiende en zeventiende eeuw en worden daar naast *gij* gebruikt (Muller 1926b: 120-122). Dit geldt ook voor de verzwakte variant *je* (Muller 1926b: 123): deze vorm is ouder dan *jij*, werd iets vaker gebruikt en minder geweerd uit de geschreven taal. Zo komen we het onder meer tegen bij Cats, Hooft en Huygens.¹⁵ Toch valt hier ook nog op af te dingen, want Lambert ten Kate merkt in 1723 op dat *je* heel algemeen is in de gesproken taal, maar dat het buiten de schrijftaal is gehouden omdat het ‘te laeg, te plat en al te gemeenzaem’ zou zijn.¹⁶ En Muller signaleert dat *je* weliswaar regelmatig in de literatuur aangetroffen wordt, maar in brieven daarentegen zeldzaam is. Hij merkt op dat dit geheel in overeenstemming is met de voorschriften in de zeventiende-eeuwse briefstijl, zoals bijvoorbeeld in Mosterts *Vermeerderde Zendbrieffschrijver* (1656) (Muller 1926: 126), waar *je* incidenteel gebruikt wordt (naast *gij* en *u*) en dan alleen in de zogenoemde ‘Boertbrieven’. *Jij* en *jou(w)* komen in het brievenboek helemaal niet voor. Ruim honderd jaar later zijn *jij* en *jou(w)* nog steeds vrijwel afwezig in brievenboekjes: in de achttiende-eeuwse exemplaren die centraal stonden in eerder onderzoek (Simons 2009) heb ik ze nauwelijks aangetroffen.

¹⁴ Over de herkomst van *jij* bestaat geen consensus. Zie hierover o.a. Vor der Hake (1908: 214-219), Verdenius (1924 en 1930) en Van der Sijs (2004: 471-472).

¹⁵ Het gaat hier wel om hun literaire werk. Het is mij niet bekend of de brieven van Cats systematisch op aanspreekvormen zijn doorzocht. Muller (1926: 125) vermeldt dat Hooft incidenteel *je* in zijn brieven gebruikt wanneer hij tegenover vrouwen een hartelijke, schertsende toon aanslaat. Huygens legt het in de mond van West- en Delflandse boeren, maar gebruikt geen *je* in zijn eigen brieven (Muller 1926: 125-126).

¹⁶ Ten Kate (1723, deel I: 473).

Ook in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus is het gebruik van *j*-vormen zeldzaam, want daarin trof ik slechts 42 voorkomens aan, waaronder 5 voorkomens die niet als zuivere aanspreekvorm beschouwd kunnen worden (waarover later meer), zodat er 37 resteren voor het onderzoek, een aandeel van 0,65%. In het corpus treffen we varianten van *jij* aan in subjects- en objectpositie, en daarnaast vinden we de vorm ook als possessief en reflexief. Van elk type geef ik een voorbeeld:

- (15) *wijfie lief **ij** moet iou lighaam maar niet de kort doen want ik win hier braaf gelt (subject)*
- (16) *wy wensen **jou** ale vu veul seege int nuwe jaar (indirect object)*
- (17) *wijl hij dog **jou** ouder broeder is (possessief)*
- (18) *so ik in der tijdt verneeme dat je **jewel** appliceert in alles wat ik uwE laat leeren (reflexief)*

4.3.6 De meervoudige vormen *gylieden*, *ulieden* en *jijlui*

Tot slot besteed ik hier kort aandacht aan de aanspreekvormen *gylieden*, *ulieden* en *jijlui*. *Gylieden* en zijn pendant in objectsvorm *ulieden* werden gebruikt om te benadrukken dat de aangesprokene meervoudig was. *Gy* (en de daarbij behorende objectsvorm *u*) kon immers voor zowel enkelvoud als meervoud gebruikt worden, terwijl daar bij *gylieden* en *ulieden* geen twijfel over hoefde te bestaan: de aangesprokene is meervoudig. In het corpus treffen we *gylieden* slechts één keer aan en *ulieden* acht keer. Dat de vormen zo weinig voorkomen, heeft uiteraard te maken met de aard van het corpus: veel brieven zijn maar aan één persoon gericht en deze vormen zijn juist meervoudig. Toch zijn er in het corpus zo'n honderd brieven die gericht zijn aan meerdere personen, maar daarin maakt men gebruik van een alternatief voor *gylieden* c.q. *ulieden*, zoals bijvoorbeeld eenvoudigweg *gy* c.q. *u* of *UE*. Het enige voorkomen van *gylieden* is het volgende:

- (19) *het skip vergaen, en George Haesholt met man en muijs gesonke dus alles weg **gy liede** kunt nae gaen welk een chagrijn*

De acht voorkomens van *ulieden* vinden we bij zes scribenten en deze zijn telkens gebruikt voor het meervoud.¹⁷ Ik geef hieronder ter illustratie twee voorbeelden:

¹⁷ De vorm *ulieden* werd al in de zeventiende eeuw soms gebruikt voor het enkelvoud. Zie Nobels (2013: 86-87). Justus van Effen (1731: 49) laat de in hoofdstuk 2 vermelde

- (20) *hy prijst uw lieden hoog, maar t land, staat hem niet aan*
 (21) *Zal daerom al die quaede stellingen en wanbegrippen*
*van **Ulieden** omtrent my, maar Vergeeten en Vergeeven*

De derde aanspreekvorm die nadrukkelijk alleen voor het meervoud geschikt is – in dit geval als meervoud bij *jij* – is *jijlui*.¹⁸ Ook deze vorm komt bijzonder weinig in het *Brieven als Buit*-corpus voor. Het gaat om slechts twee voorkomens, waarvan één maal de verzwakte vorm *jelui*. Ze worden hierna vermeld, ook nu weer uitsluitend ter illustratie:

- (22) *P:S: **ieluij** heeft mijn Tartepan gehouden daar heeft gij*
slegt aan gedaan
 (23) *en **ij luij** moet den b[...] brief met uw viere betalen*

4.4 De invloed van gender, klasse en leeftijd

In deze paragraaf bespreek ik de invloed van de onafhankelijke variabelen, achtereenvolgens zijn dat gender, klasse en leeftijd. Het onderzoek richt zich op een beperkt deel van de aanspreekvormen, namelijk alleen die voorkomens waarin het persoonlijk voornaamwoord in subjectspositie staat; in die positie zijn de aanspreekvormen immers uitwisselbaar.¹⁹ In subjectspositie kunnen we *UE*, *UL*, *gij*, *u* en *jij* in het corpus aantreffen. Overigens blijven hierbij de 11 voorkomens van *ulieden*, *jijlieden* en *gijlieden* – waarvan er slechts 4 subject van de zin zijn – vanwege hun geringe aantal buiten beschouwing.

Klaas Janssen *ulieden* gebruiken als vorm voor het enkelvoud, terwijl de gefingeerde brief bestemd is voor één geadresseerde: ‘Mynheer JACOB.....’. Klaas Janssen hanteert deze vorm vier maal voor het enkelvoud, zoals bijvoorbeeld in: ‘Ik laat ulieden weten dat ik nog kloek [...] Niet, Menheer, dat ze dood zyn [...]’ (zie ook Paardekooper 1988: 53-54).

¹⁸ Zie voor de discussie over *jijlieden*, *jijlui*, *jelui*, *joului* en *jullie*: Verdenius (1938), Kloeke (1941), Verdenius (1942).

¹⁹ Van de 5692 voorkomens staan er 1479 in subjectspositie (inclusief de 4 voorkomens van de meervoudige vormen); 2485 in objectspositie; 1643 worden gebruikt als bezittelijk voornaamwoord; 39 als wederkerend voornaamwoord en van 46 voorkomens is de syntactische functie onduidelijk (bijvoorbeeld omdat ze ambigu zijn of aangetroffen zijn in een ontsprekende zin).

	#	%
<i>UE</i>	956	64,8
<i>gij</i>	425	28,8
<i>u</i>	56	3,8
<i>jij</i>	27	1,8
<i>UL</i>	11	0,8
<i>totaal</i>	1475	100%

Tabel 4.2: frequentie van de aanspreekvormen in subjectspostie in het achttiende-eeuwse Brieven als Buit-corpus

In tabel 4.2 zien we dat het aandeel van *UE* wanneer we uitsluitend naar subjectspostie kijken met 64,8% aanzienlijk is. *Gij* neemt nu uiteraard een belangrijker plaats in: 28,8% van de voorkomens is een *gij*-aanspreking. De overige drie aanspreekvormen die gebruikt worden in subjectspostie, *u*, *jij* en *UL* spelen met respectievelijk 3,8%, 1,8% en 0,8% slechts een marginale rol. Bij de bespreking van de onhankelijke variabelen hierna en in § 4.5 ga ik nader in op mogelijke verklaringen hiervoor.

4.4.1 Gender

Tabel 4.3 geeft weer hoe vaak de verschillende aanspreekvormen in subjectspostie gebruikt worden door mannen en vrouwen:

<i>gender</i>	<i>UE</i>	<i>gij</i>	<i>u</i>	<i>jij</i>	<i>UL</i>	<i>Totaal #</i>
man	629	303	37	18	6	993
	63,4%	30,5%	3,7%	1,8%	0,6%	
vrouw	327	122	19	9	5	482
	67,9%	25,3%	3,9%	1,9%	1,0%	

Tabel 4.3: distributie van de aanspreekvormen in subjectspostie naar gender, zowel nominaal als procentueel

Zoals we zien in tabel 4.3 zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen in het gebruik van de verschillende aanspreekvormen in subjectspostie klein. Vrouwen gebruiken in deze positie iets vaker *UE* dan mannen (67,9% ten opzichte van 63,4% voor de mannelijke briefschrijvers), die op hun beurt vaker *gij* (30,5% ten opzichte van 25,3% voor de vrouwen) gebruiken. Bij de drie overige aanspreekvormen die relatief weinig voorkomen, zien we weinig opvallende verschillen tussen de seksen. In de volgende subparagraaf kijken we naar de verdeling naar klasse, en daarbij zal ook aan de orde komen of er per klasse genderverschil is waar te nemen.

4.4.2 Klasse

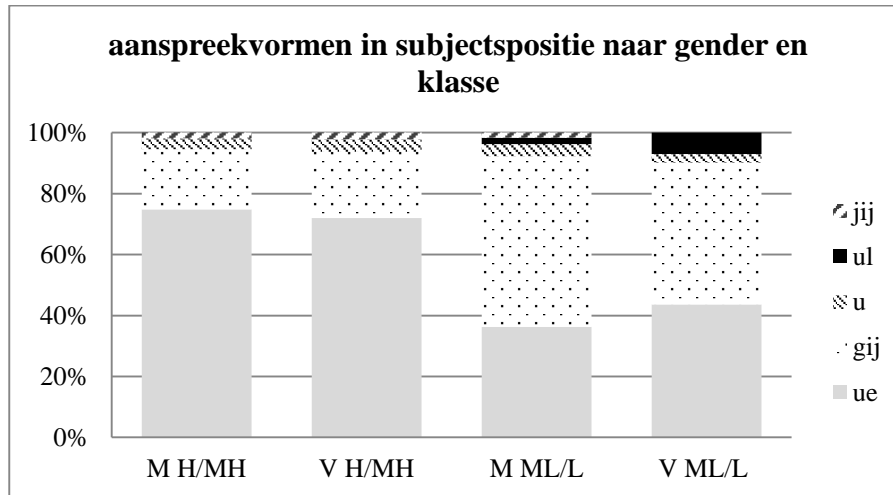
Tabel 4.4 geeft de distributie van de verschillende aanspreekvormen in subjectspositie naar klasse:

<i>klasse</i>	<i>UE</i>	<i>gij</i>	<i>u</i>	<i>jij</i>	<i>UL</i>	<i>Totaal #</i>
H	521 83,9%	69 11,1%	14 2,3%	17 2,7%		621
MH	297 60,9%	158 32,4%	28 5,7%	5 1,0%		488
ML	120 43,5%	141 51,1%	9 3,3%	1 0,3%	5 1,8%	276
L	18 20,0%	57 63,3%	5 5,6%	4 4,4%	6 6,7%	90

Tabel 4.4: distributie van de aanspreekvormen in subjectspositie naar klasse, zowel nominaal als procentueel

Tabel 4.4 laat zien dat er een opvallende samenhang is tussen het aandeel *UE*-aansprekingen en de klasse: hoe hoger de klasse, hoe hoger het aandeel *UE*. Briefschrijvers uit de twee hogere klassen gebruiken dus eerder een *UE*-aanspreking (H: 83,9% en MH 60,9%) dan scribenten uit de twee lagere klassen (MH 43,5% en L 20,0%). De lagere klassen maken meer gebruik van een andere aanspreekvorm en dat is *gij* (ML in 51,1% van de gevallen en L in 63,3% van de gevallen). Ook zien we in tabel 4.4 dat de *UL*-aansprekingen uitsluitend voorkomen bij de twee lagere klassen (ML 1,8% en L 6,7%). De midden-hoge en de hoge klasse gebruiken *UL* in het geheel niet in subjectspositie. De twee lagere klassen variëren zodoende meer in het gebruik van aanspreekvormen in subjectspositie: bij hen treffen we vijf varianten aan, terwijl de midden-hoge klasse en de hoge klasse vier varianten in gebruik hebben.

Voor de overige twee vormen, *u* en *jij* (die beide, net als *UL*, zeldzaam zijn) zijn de verschillen tussen de klassen te klein om conclusies aan te kunnen verbinden. In de vorige paragraaf hebben we gezien dat er geen genderverschil is; geldt dat ook wanneer we gender en klasse combineren? Het antwoord op deze vraag zien we in afbeelding 4.1. In deze grafiek worden de variabelen gender en klasse gecombineerd. Omdat de populatie met name bij de lage klasse tamelijk klein is, hebben we hier een tweedeling toegepast: de hoge en de midden-hoge klasse enerzijds (links in de grafiek) en de lage en de midden-lage klasse anderzijds (rechts in de grafiek):

Afbeelding 4.1: aanspreekvormen in subjectpositie naar gender en klasse

In afbeelding 4.1 zien we dat er bij de twee hogere klassen nauwelijks gendersverschil is. Zo treffen we *UE* bij de mannelijke scribenten in 75% van de gevallen aan tegenover in 72% van de gevallen bij de vrouwelijke scribenten. Ook voor de andere aanspreekvormen is, zoals te zien is, nauwelijks verschil te bespeuren. Voor de twee lagere klassen zien we dat vrouwen vaker een epistolaire aanspreekvorm (*UE* 44% of *UL* 7%, samen 51%) gebruiken dan mannen (*UE* 36%, *UL* 2%, samen 38%). Mannen gebruiken vaker *gij* (in 56% van de gevallen t.o. 46% voor de vrouwen). Voor dit gendersverschil in het gebruik van epistolaire vormen door de lagere klassen zijn twee verklaringen mogelijk. De brieven van vrouwen zijn veelal gericht aan mannen. Mogelijk waren vrouwen uit de lagere klassen zich meer bewust van hun ondergeschikte positie ten opzichte van mannen en namen zij de nodige beleefdheid in acht. Het is echter ook mogelijk dat vrouwelijke scribenten uit de lagere klassen zich, meer dan mannen, wilden spiegelen aan de gebruiken in de hogere klassen en in navolging daarvan de voorkeur gaven aan een epistolaire aanspreekvorm boven *gij*. Tegelijkertijd lijken zij er zich niet bewust van te zijn dat *UL* als aanspreekvorm in de hogere klassen van het toneel verdwenen is. We zien verder dat *jij* volledig ontbreekt bij vrouwelijke scribenten uit de twee lagere klassen. De aanspreekvorm *u* – in subjectpositie een marginaal verschijnsel – is min of meer gelijk verdeeld over de klassen en seksen (dat geldt in ieder geval wanneer we zoals hier een tweedeling in de klassen maken): bij mannen uit de hogere klassen treffen we het in 3,6% van de gevallen aan, bij mannen uit de lagere klassen in 4,1% van de gevallen; voor vrouwen zijn de percentages respectievelijk 4,1% en 2,8%.

4.4.3 Leeftijd

Tabel 4.5 toont de distributie van de aanspreekvormen in subjectspositie naar leeftijdscategorie:

<i>Leeftijd</i>	<i>UE</i>	<i>gij</i>	<i>u</i>	<i>jij</i>	<i>UL</i>	<i>Totaal #</i>
<30	303 57,0%	181 34,1%	26 4,9%	11 2,1%	10 1,9%	531
30-50	470 66,0%	202 28,4%	26 3,6%	14 2,0%		712
>50	183 78,9%	42 18,1%	4 1,7%	2 0,9%	1 0,4%	232

Tabel 4.5: distributie van de aanspreekvormen in subjectspositie naar leeftijdsgroep, zowel nominaal als procentueel

Tabel 4.5 toont een duidelijke toename van het gebruik van *UE* naarmate een scribent ouder is. De leeftijdsgroep jonger dan 30 gebruikt *UE* in 57% van de gevallen, tegenover 66% voor 30-50 jaar en 78,9% voor de groep ouder dan 50. Dat de jongste generatie onder de 30 jaar minder vaak *UE* gebruikt dan de twee andere groepen zou een voorbode kunnen zijn van de neergang in de populariteit van *UE*. Ruberg (2005: 115-116) signaleert een terugloop in gebruik van *UE* onder de hoge klasse in de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw en wijst erop dat de aanspreekvormen dan minder plechtstatig worden. Bovendien vond zij in diverse brievenboeken van rond 1850 de bewering dat het gebruik van *UE* op dat moment uit de mode is en werd vervangen door *gij*, *u* en *jij*. De jongste generatie (<30 jaar) in dit corpus lijkt al bij te dragen aan deze op handen zijnde omslag; zij gebruiken in ieder geval minder vaak *UE* en juist vaker *gij* dan de twee oudere generaties. Daarbij is het ook opmerkelijk dat het juist de leeftijdscategorie jonger dan 30 jaar is, die verhoudingsgewijs het meest *u* in subjectspositie gebruikt. Zij doen dit in 4,9% van de gevallen tegenover 3,6% voor de 30-50 jarigen en 1,7% voor de briefschrijvers ouder dan 50 jaar. De verschillen tussen de drie groepen zijn weliswaar klein, maar het is mogelijk dat de jongste generatie hier de trend zet van een toenemend gebruik van *u* in subjectspositie dat in de loop der tijd heeft plaatsgevonden.

4.4.4 Samenvatting sociale variatie

In de voorgaande paragrafen hebben we gezien dat er nauwelijks gendervariatie is in het gebruik van aanspreekvormen in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus. We zien wel verschil tussen de klassen, in die zin dat naarmate de klasse van een scribent hoger is, het gebruik van de epistolaire aanspreekvorm *UE* toeneemt. De andere epistolaire

aanspreekvorm *UL* komt, zoals al duidelijk was, nog nauwelijks voor en blijkt zich te beperken tot de lagere klassen en dan met name tot de vrouwelijke scribenten die hiertoe behoren. Voor de variabele leeftijd hebben we gezien dat het aandeel van *gij* groter is bij de jongeren (<30 jaar) dan bij de twee oudere generaties (30-50 en >50). Mogelijk kunnen we hierin een voorteken zien van een verminderde populariteit van *UE*, die in de negentiende eeuw doorzet.

Het gebruik van *u* als subject is marginaal en we kunnen op basis van de data nauwelijks conclusies trekken over de sociale verspreiding ervan. Mogelijk bestond er bij alle klassen een vermijdingsstrategie en was men zich bewust van het niet geheel onomstreden gebruik van *u* als subject. Tegelijkertijd was het misschien wel zo vanzelfsprekend om in brieven *UE* of *gij* te gebruiken dat *u* hierdoor in een lastige concurrentiepositie zat. Muller (1926: 171) merkt over het gebruik van *gij* (uiteraard in subjectpositie) op dat dit in de geschreven taal nog heel lang stand heeft gehouden,²⁰ ook in privé-brieven tussen gelijken in leeftijd en stand: ‘ja ook tusschen vrienden, of zelfs naaste bloedverwanten, broeders, zusters, ouders en kinderen.’ Ook uit deze opmerking kunnen we opmaken dat het nog lang zou duren voor *u* de beleefde vorm in subjectpositie zou worden.

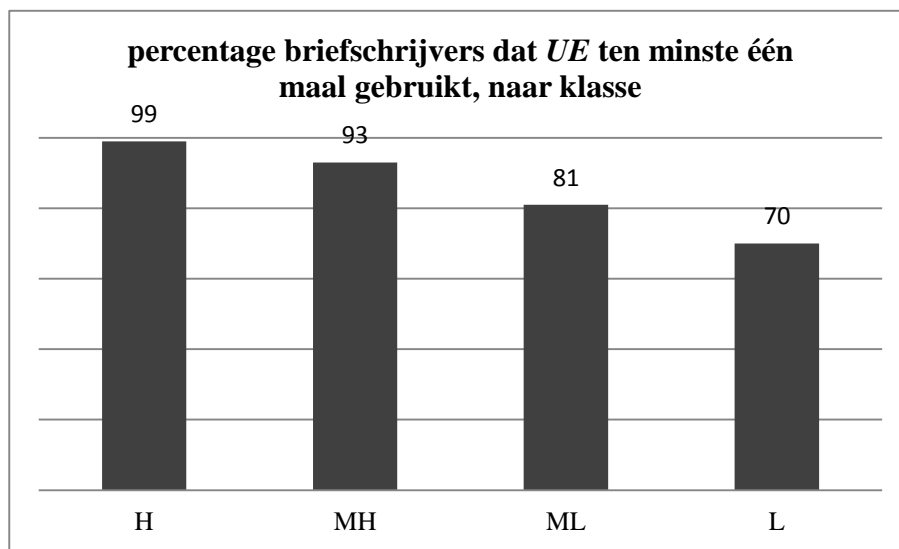
4.5 Nadere uitkomsten van het onderzoek

4.5.1 De populariteit van *UE* nader beschouwd

We hebben hiervoor gezien dat de aanspreekvorm *UE* bijzonder populair is. Als we alle mogelijke syntactische posities in aanmerking nemen, wordt de vorm in 71,3% van de gevallen gebruikt (zie tabel 4.1); in subjectpositie gaat het om 64,8% van de gevallen (tabel 4.2). We hebben echter ook in tabel 4.4. gezien dat de populariteit van *UE* groter is bij de hoge klasse dan bij de lage klasse: de hoge klasse gebruikt deze aanspreking in 83,9% van de gevallen tegenover 20% voor de lage klasse. Bij de hoge klasse is het aandeel dusdanig hoog, dat het voor de hand ligt om te veronderstellen dat vrijwel elke scribent uit de hoge klasse vermoedelijk wel één of meer keer *UE* gebruikt en dus bekend is met de aanspreekvorm. Voor de lage klasse kunnen we dat, gezien de 20% voorkomens, niet veronderstellen. Toch kunnen we op grond van het lage percentage niet zonder meer concluderen dat het merendeel van de scribenten uit de lage klasse minder bekend of onbekend was met *UE*. Als we dit vraagstuk willen oplossen, moeten we de data op scribentniveau bekijken. Zijn de *UE*-voorkomens bij de lage klasse afkomstig van enkele scribenten

²⁰ Muller spreekt over ‘tot voor kort’ en bedoelt daarmee tot zeker het midden van de negentiende eeuw.

die de vorm meerdere malen gebruiken, of gebruiken meerdere scribenten uit de lage klasse de vorm, maar dan slechts een enkele keer? We moeten daarvoor nagaan hoeveel scribenten in het corpus ten minste één keer een *UE*-aanspreking gebruiken. Voor dit onderzoek zijn alle *UE*-voorkomens meegenomen (de 4057 voorkomens uit tabel 4.1) omdat de syntactische functie van de aanspreking er nu immers niet toe doet. Het gaat erom de vraag te beantwoorden of een scribent überhaupt bekend is met de vorm *UE*. De uitkomst van het onderzoek wordt weergegeven in onderstaande grafiek (afbeelding 4.2):

Afbeelding 4.2: het percentage briefschrijvers dat *UE* ten minste één maal gebruikt, naar klasse

In afbeelding 4.2 zien we het merendeel van de briefschrijvers bekend is met de *UE*-aanspreking (in totaal gaat het 263 van de 292 scribenten, dat is 90,1%). Per afzonderlijke klasse gebruikt het merendeel van de scribenten ten minste één maal *UE*. Er is wel een duidelijke terugloop te zien: in de hoge klasse gebruikt vrijwel elke scribent ten minste één keer *UE* (99%); bij midden-hoog en midden-laag gaat het om respectievelijk 93% en 81% en bij de lage klasse om 70%. Naarmate de klasse van een scribent lager is, wordt de kans dat een scribent een of meerdere keren *UE* gebruikt dus kleiner, maar het merendeel van de lage klasse is beslist niet onbekend met de *UE*-aanspreking. We zien in afbeelding 4.2 dat redelijk veel scribenten (70%) uit de lage klasse *UE* ten minste één maal gebruiken. In tabel 4.4. hebben we echter ook gezien dat zij de aanspreking niet zo vaak gebruiken als scribenten

uit de hoge klasse: 20% van hun aansprekingen in subjectspositie is er een van het *UE*-type, terwijl de hoge klasse die vorm in 83,9% van de gevallen gebruikt. De lage klasse varieert, zoals gezegd, meer in het gebruik van aanspreekvormen. Dit roept de vraag op in welke context de lage klasse *UE* gebruikt en in welke juist niet.

4.5.2 *De context waarin UE gebruikt wordt*

Om de redenen voor de variatie te achterhalen, zijn de brieven, geschreven door scribenten uit de lage klasse aan een nader onderzoek onderworpen: in welke passages wordt *UE* gebruikt en in welke juist een andere aanspreekvorm? Op het totaal van 4057 *UE*-voorkomens zijn er 99 afkomstig van de lage klasse. Van deze 99 *UE*-aansprekingen worden er 70 aangetroffen in de min of meer vaste formules aan het begin of eind van de brief, zoals bijvoorbeeld in deze openingsformule (24):

- (24) *ik lat **uE** weeten als dat ik vres in gesont ben hope dat **uEdle** deze gerenge Letter in een stad van gesonthyd mag an treffen²¹*

Na de openingsformule stappen veel scribenten uit de lage klasse over op *u* en *gy*, zoals we zien in voorbeeld 25 en 26:

- (25) *ik laat **uE** weete hls dat ik nog fris en ge sont ben en ik wens dat got **u** mijn lieve vrou ook soo mag seegenen met ge sont heid²²*
- (26) *hooepn van **uE** siele het seelte toe horen was het anders het saude mijn van harten En Sielle leedon om toe horen wat mijn an Gad danke ik den liewen Godt nog van goeder gesund hijd noe mijn warde liebe sielle noe laete ik **u** weeten als dat ik den 14 diesenber²³*

Hiermee is overigens niet gezegd dat we *gy* niet aantreffen in begin- en slotformules bij de lage klasse, zie bijvoorbeeld (27), waarin scribent Ferdinand Matthijsen in zijn slotformule *gy* en *ue* mixt:

- (27) *Hier meeden gegroet Waarde meuj en Nigten en ik hoop dat **gy** nog en **ue** waarde dogters vris en Gesont zyt²⁴*

²¹ BaB 4-1-2008 208-209.

²² BaB 4-1-2008 064-068.

²³ BaB 4-1-2008 108-110.

²⁴ BaB 3b-1-2008 338-339.

Uit het voorgaande kan worden afgeleid dat *UE* voor schrijvers uit de lage klasse sterk verbonden is met formulair taalgebruik. Deze formules zijn in de schrijfp praktijk aangeleerd, van generatie op generatie overgedragen en gememoriseerd met inbegrip van een epistolaire aanspreekvorm. De formules bieden met name de minder ervaren schrijvers (en dat zijn over het algemeen de schrijvers uit de lagere klassen) houvast bij het schrijven van een brief omdat zij zo'n formule in zijn geheel kunnen reproduceren.²⁵

Bij de hoge klasse zien we daarentegen dat de scribenten door de brief heen in de meeste gevallen voor *UE* kiezen. Het aandeel van *UE* is bij de hoge klasse bijna 84%. Als voorbeeld kan dienen een brief van Pieter Gerrit van Spall die schrijft aan zijn zoon Willem van Spall in Elmina (West-Afrika). De brief bevat 96 aanspreekvormen en telkens gaat het om *UEd* of *UWEd*, zoals te zien is in voorbeeld 28 in een niet-formulair deel:

- (28) *Dat UEd: betuygd mij teder te beminnen en waerdig agt als een geaard Va-der, is mij Zeer lief, bidde ens Wensche door UEd: gedraginge daer, verder in Zal bevestigt worden, waarvan UEd: de eere alleen Zal weg-dragen en s'Hemels Zegen op genieten.*²⁶

4.5.3 Uwé: een spreektaalige vorm in brieven

Zoals onder § 4.3.1 is opgemerkt, treffen we onder de *UE*-aanspreking diverse afkortingen aan. Een daarvan verdient speciale aandacht, namelijk de vorm *uwe*. Hiervoor (in § 4.3.4) is al naar voren is gebracht, dat het gebruik van de afkorting *UE* zich in de loop der tijd uitbreidde naar de gesproken taal, waar *UE* werd uitgesproken als *uwé*. Na een klemtoonverschuiving naar de eerste syllabe (*uwe*) en reductie van de tweede syllabe is hieruit mogelijk het subjectspronomen *u* ontstaan (Kern 1911, Paardekooper 1987, 1988 en zie ook Van der Wal en Van Bree 2008: 267). Deze gesproken variant *uwé* of *uwe* kwam vervolgens weer in de geschreven taal terecht.

Volgens het WNT wordt *uwé* in de literatuur meestal in de mond gelegd van de kleine burgerij.²⁷ De daar gegeven voorbeelden stammen, met uitzondering van één achttiende-eeuws citaat (1782) uit Wolff en Deken, uit de negentiende en twintigste eeuw, waarin drie spellingsvarianten voorkomen: *uwé*, *uwee* en *ué*. Het WNT vermeldt verder dat *uwé* in de negentiende eeuw

²⁵ Zie over brievenboekjes ook hoofdstuk 2, § 2.3 en Simons (2009), Van der Wal & Rutten (2013). Over formulair taalgebruik Rutten & Van der Wal (2012).

²⁶ BaB 09-01-2009 137-144.

²⁷ WNT, lemma *UE* en verder ook onder *U*.

zou zijn afgezakt naar de lagere burgerij.²⁸ Van Leuvensteijn (2000b: 90) signaleert dat Wolff en Deken *uwé* in de *Sara Burgerhart* alleen gebruiken in weergaven van mondeling taalgebruik en dat het nogal afwijkt van de vorm die de personages gewoonlijk gebruiken. Het wordt ofwel gebruikt om afstand te creëren ofwel om een quasi-deftige indruk te maken. Ook is er een voorkomen waarin *uwé* volgens Van Leuvensteijn ludiek gebruikt wordt. Uit de manier waarop Wolff en Deken *uwé* in de briefroman gebruiken, leidt Van Leuvensteijn af dat het destijds heel ongebruikelijk moet zijn geweest. Hij stelt dat het gebruik ervan ‘in een luchtige context gemakkelijk ook als een geestigheid van de schrijver [kan] worden begrepen’ (2000b: 92). Aagje Deken gebruikt *uwe* zelf trouwens ook één keer in haar eigen correspondentie (Van Leuvensteijn 2002a: 68), in een brief aan de suikerraffinadeur Grave: ‘Zo Uwe ons met toe water en sterk ys een winterbezoek wilde geeven, dit zou ons zeer verblyden.’²⁹

Het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus voorziet ons van 145 voorkomens van *uwe*. De vorm treedt hierin op als persoonlijk voornaamwoord, zowel in subjects- als objectspositie, maar we vinden het ook twee keer als reflexief pronomen (en in deze functie staat het niet vermeld in het WNT). Ik geef van elk type ter illustratie twee voorbeelden uit het corpus:

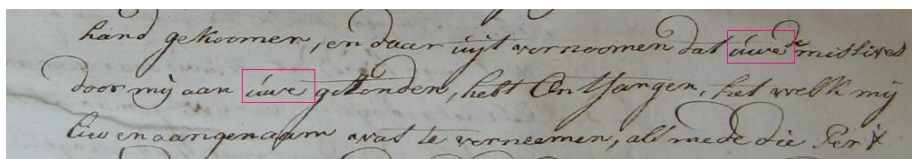
- (29) *dan kont gij hem tog wel wat hoger in rang krijge terwijl **uwe** tog so gesien bent bi de Heer governeer en hij is dan het vare wat gewent (subject)*
- (30) *en voor mijn lieve susje, zo een toilet als dat **uwe** aan jansie geeven heeft (subject)*
- (31) *uEd heeft myn verzogt als dat ik zouw, aan **uwe** schreyven wad Negogie dat ik doe (prepositioneel object)*
- (32) *jk befele **uwe** met uwe twee lieve kinder in de hand des heern (direct object)*
- (33) *dog ontbloot **uwe** niet van gelt. uE moet voor al aan geen ander betaallen als in 't boekstaat (reflexief)*

²⁸ Ruberg (2005: 115-116) vond in een anoniem brievenboek uit 1856 het advies aan ouders om hun kinderen niet met *UE/uwé* aan te spreken (bron: *Gids door het leven*, Amsterdam 1856): ‘Behalve dat dit alle hartelijkheid uit den toon verbant en den schijn van stijve gemaaktheid geeft, wordt dit gebruik dubbel bespottelijk, wanneer die wijze van aanspreken vaak zelfs bij verwijten, ongenoegen en onkiesche, ja scheldwoorden wordt gebezigd en de ouders tot hunne kinderen zeggen: UE (uwé) is stout geweest [...] Bij de beschaafde lieden is dan ook thans tusschen man en vrouw en ook jegens de kinderen, het woord *jij* en *je* in gebruik en UE geheel verbannen.’

²⁹ Brief aan Jan Everhard Grave d.d. 31 december 1777. Citaat uit de *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken* (uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijnsters 1987: 336, brief 114).

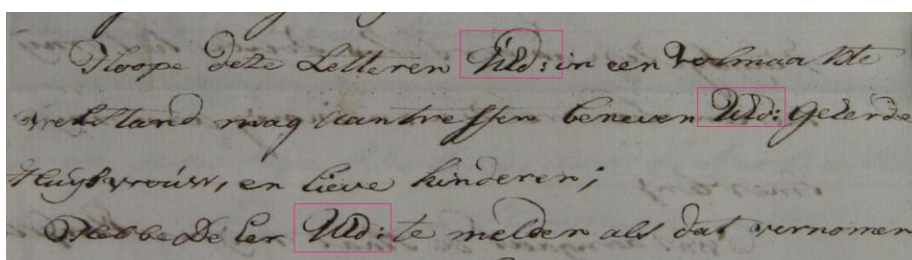
- (34) *dat g[y] mijn bemind uwe wat verdifideert [diverteren: amuseren, vermaken] (reflexief)*

Bij het selecteren van de voorkomens heb ik overigens de gevallen die aanleiding geven tot twijfel niet meegenomen. Het gaat dan om de spellingen met een hoofdletter *E*, zoals *Uw E* en *UwE*, waar een associatie met *Uw(e)Edelheid* meer voor de hand ligt dan met *uwé*. Ook de bezittelijke vormen zijn buiten beschouwing gebleven (zoals *uwe twee lieve kinder* in voorbeeld 32) omdat die immers ook op een – al dan niet afgesloten – aan *gij* gerelateerde vorm kunnen duiden en in dat geval geen verband houden met de gesproken variant van *UE*. Om aan te geven dat scribenten de vorm *uwe* als aparte variant van *UE* beschouwen, neem ik hieronder twee illustraties op uit twee verschillende brieven van scribent Cornelis de Somer. In een brief aan zijn geliefde Sara van Luijck treffen we telkens *uwe* aan, zoals te zien is in afbeelding 4.3:

Afbeelding 4.3: Het gebruik van *uwe* in een brief van Cornelis de Somer aan Sara van Luijck³⁰

In een tweede brief van Cornelis de Somer aan zijn vriend, de Zeeuwse bankier Theodorus Grim, vinden we telkens de afkorting *UEd*: (afbeelding 4.4):

Afbeelding 4.4: Het gebruik van *UEd*: in een brief van Cornelis de Somer aan zijn vriend Theodorus Grim³¹

³⁰ HCA 30-330, BaB 889.

³¹ HCA 30-331, BaB 09-01-2009 010.

De Somer gebruikt de afkorting *UEd*: overigens ook wanneer hij zijn ouders aanspreekt; in een brief aan zijn zus combineert hij de aansprekingen *UEd*: en *uwe*. Uit deze werkwijze van De Somer zouden we al iets af kunnen leiden over het gebruik van *uwe*: waarschijnlijk leende niet elke relatie zich ervoor en was het alleen gepast wanneer men op zeer vertrouwelijke voet met iemand stond. In de door mij aangetroffen voorkomens lijkt er in ieder geval geen sprake van te zijn dat een briefschrijver een quasi-deftige indruk wil wekken of juist afstand wil creëren, zoals Van Leuvensteijn het gebruik bij Wolf en Deken interpreteert (2000b: 90).

Zoals gezegd, treffen we 145 voorkomens van *uwe* in het corpus aan. Op het totaal van 5692 aanspreekvormen is dat niet zo veel; de vorm heeft een aandeel van 2,5%. Over de voorkomens kan opgemerkt worden dat *uwe* relatief gezien het minst wordt gebruikt door de hoge klasse en het meest door de midden-hoge klasse. Een kleine kanttekening is echter wel op zijn plaats. Er zijn 24 scribenten die een of meer keer *uwe* gebruiken. Cornelis de Somer uit de midden-hoge klasse neemt 54 van de 145 voorkomens voor zijn rekening, zodat hij in zijn eentje verantwoordelijk is voor 37% van de voorkomens. Dit betekent dat we voorzichtig moeten zijn bij het interpreteren van de data. Al met al kunnen we dan ook weinig concluderen over de verspreiding van *uwe*, maar we kunnen op grond van de 145 voorkomens in ieder geval wel vaststellen dat *uwé* aan het eind van de achttiende eeuw in brieven nog wel wat gebruikelijker was dan het werk van Wolff en Deken doet vermoeden. In § 4.6 ga ik uitgebreider in op de overige aanspreekvormen in zowel het literaire werk als de privécorrespondentie van beide auteurs.

4.5.4 *De laatsten der Mohikanen: gebruikers van UL*

In tabel 4.1 hebben we gezien dat de aanspreekvorm *UL* slechts 53 keer op een totaal van 5692 aanspreekvormen voorkomt. Dat is een opmerkelijk verschil met het zeventiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus (Nobels 2013), waarin *UL* nog in bijna de helft van de gevallen gebruikt wordt. Deze verminderde populariteit heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat *UL* al in de zeventiende eeuw, rond 1620, door de politieke en culturele elite, met name in het noorden van de Republiek, was vervangen door *UE* (Daan 1982: 127). *UL* is in de loop van de zeventiende en de achttiende eeuw verworpen van een term om edelen aan te spreken (zie 4.3.1 en 4.3.2) tot een aanspreekvorm die bijna uitsluitend door de lagere klassen wordt gebruikt. Dat proces is rond 1780 voltooid; de plaats van *UL* is dan ingenomen door *UE*. In tabel 4.6 laat ik zien welke scribenten in het achttiende-eeuwse corpus *UL* nog gebruiken:

<i>Naam, klasse</i>	<i># man</i>	<i># vrouw</i>
L. Lont MH	4	
G.B. Entink MH		7
J. Laarson ML		17
F. Abes ML	4	
E.M. Schreep ML		9
A. Schaar L	12	
Totaal	20	33
Gemiddeld	6,6	11

Tabel 4.6: overzicht van de gebruikers van UL, het aantal voorkomens per scribent

We hebben in tabel 4.3 gezien dat het gendersverschil bij het gebruik van *UL* te verwaarlozen is en in tabel 4.4 dat de twee lagere klassen de vorm nog sporadisch gebruiken en dan zijn het met name de vrouwelijke scribenten. De twee hogere klassen gebruiken de vorm helemaal niet in subjectpositie. In tabel 4.6, waarin alle *UL* voorkomens (53) zijn opgenomen, treffen we ook nog 11 voorkomens voor de midden-hoge klasse aan; kennelijk gebruiken zij de vorm wel als objectsvorm en/of als possessief en reflexief pronomen (hoewel het natuurlijk nog steeds om slechts enkele voorkomens gaat). Briefschrijvers van de hoge klasse ontbreken geheel in tabel 4.6.

De vraag rijst of deze zes scribenten nog andere aanspreekvormen hanteren. Als we eerst kijken naar de drie scribenten die de vorm veelvuldig gebruiken, Laarson, Schreep en Schaar, dan zien we dat bij hen *UL* dominant is. Laarson gebruikt 17 keer *UL*, naast 4 keer *u*. Bij Schreep treffen we 9 voorkomens van *uld* aan en daarnaast slechts één keer *gy* en één keer *u*. Voor Schaar kunnen we constateren dat *uld* met 12 voorkomens de enige aanspreekvorm is die hij gebruikt. De brief is gericht aan zijn moeder, de weduwe Schaar, hoewel hij ook de rest van de familie laat groeten. De aangesprokene is echter duidelijk alleen zijn moeder:

(35) *Ik hoop liefe Moeder dat uld het my wilt vergeeven t geen ik in myn kinderlyke Jaare uld misdaan heb*³²

Ook scribent Lont varieert niet: *ul*: is de enige aanspreekvorm die hij gebruikt om zijn kinderen en zusters aan te spreken, een meervoudige aangesprokene dus. Briefschrijfster Entink richt zich 7 keer tot haar zoon met de afkorting *ule*, maar gebruikt daarnaast even vaak andere aanspreekvormen: 4 keer *gy* en 3

³² BaB 09-01-2009 153-154.

keer *u*.³³ Scribent Abes, ten slotte, gebruikt *uL* en *UE* door elkaar: naast 4 voorkomens van *uL* treffen we 3 keer *UE* aan. Abes gebruikt trouwens een aantal keer *mijn lieve* om zijn vrouw aan te duiden en kort dit ook een keer af tot *mijn L*, wat aanleiding geeft om te veronderstellen dat *uL* voor hem *u lieve* of *uwe liefde* betekent.

Zoals gezegd: de scribenten met de meeste voorkomens, Laarson, Schreep en Schaar, behoren eerder tot de lage en de midden-lage klasse dan tot de midden-hoge klasse. Bij deze drie scribenten is de aanspreekvorm *UL* dominant aanwezig; zij gebruiken geen of slechts een enkele keer een andere aanspreekvorm. Voor Laarson, Schreep en Schaar stond het gebruik van *UL* waarschijnlijk min of meer gelijk aan het gebruik van *UE*, het was een epistolaire beleefdheidsvorm die men in elke positie kon gebruiken.

4.5.5 De opvallende afwezigheid van *jjj*

In totaal trof ik in mijn corpus slechts 42 voorkomens aan van *jjj*, *je* en *jou*. Daarvan blijven er vijf bij een verdere analyse buiten beschouwing: één dubieus voorkomen dat mogelijk voor *hij* staat, een generiek gebruikt *je* en drie weergaven van de directe rede (deze laatste drie komen later apart aan de orde). Over de resterende 37 voorkomens (in alle posities) kan opgemerkt worden dat het 26 voorkomens van *je* betreft. Zoals hiervoor al besproken is, had *je* een langere schrijftaaltraditie dan *jjj* en ook in mijn corpus blijkt *je* meer gebruikt te worden dan *jjj* en *jou(w)* (*jou* komt 6 maal voor, *jjj* 3 maal en *ji* 2 maal). Zelfs als we er rekening mee houden dat *je* in meer posities gebruikt kan worden, is het verschil in aantal voorkomens opvallend te noemen. We kunnen concluderen dat men de *j*-vormen liever niet gebruikte in brieven, maar als een scribent dan toch zo'n vorm wilde gebruiken, dan koos hij of zij eerder voor de doffe variant.

Er zijn 16 briefschrijvers die een *j*-vorm gebruiken. Ook voor deze briefschrijvers kunnen we ons afvragen wie zij zijn en of zij enkel en alleen *jjj* en varianten daarvan gebruiken. Gezien het geringe aantal voorkomens van *jjj* ligt gemixt gebruik van aanspreekvormen uiteraard meer voor de hand. Een nadere bestudering van de overige aanspreekvormen die door deze 16 scribenten gebruikt worden, laat inderdaad zien dat geen van hen zich beperkt tot (varianten van) *jjj*. Telkens is er sprake van een mix van aanspreekvormen

³³ Mogelijk hebben we hier te maken met een dialectvorm. De weduwe Entink is afkomstig uit Bredevoort in de Achterhoek waar vormen als *ullie*, *illie*, *ielie* en *ollie* (zie o.a. A.R. Hol 1936) voorkomen. Dit zijn echter wel meervoudsvormen terwijl Entink zich tot één persoon richt. Het ligt wel iets meer voor de hand om aan een afkorting voor *ulieden* te denken, hoewel dit ook een meervoudsvorm is. Mogelijk begreep de briefschrijfster niet meer waar de afkorting precies voor stond en gebruikte ze de vorm ook voor een enkelvoud. Hetzelfde verschijnsel zien we ook in het zeventiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus van Judith Nobels (2013: 86-87).

en *UE*, *gy* en *u* komen over het algemeen bij deze 16 personen veel vaker voor. Er is slechts één scribent bij wie *jij* en *UE* in evenwicht zijn en dat is Lodewijk van Santen uit de midden-lage klasse. Van Santen gebruikt *UE* overigens in het formulaire taalgebruik (36 en 37):

- (36) *ik heb ue brief van den 1 octobr ontfangen*
 (37) *ik blijvende ue lieve man Lodewijk van Santen*

In het deel tussen opening en slot gebruikt Van Santen *jij* en *jou*, zoals we zien in voorbeeld (38):

- (38) *ij moet iou lighaam maar niet de [te] kort doen want ik win hier braaf gelt*

Hiermee is niet gezegd dat we de *j*-vormen nooit tegenkomen in formuair taalgebruik. Zo zien we bijvoorbeeld bij de Zeeuw Daniel de Wolff uit de lage klasse dat hij *je* wel degelijk gebruikt in een formule (voorbeeld 39 en 40):

- (39) *en versoek jk dat dat je toeg [toch] de groetenesse han [aan] hlle [alle] goede vrinde te meddelburg en han [aan] janna sprengen hen [en] har moeder*
 (40) *dan versoek jk of je zoo goed belieft te zeijn en kommen myn Aaf halen met u moeder*

Kennelijk was De Wolff zo vertrouwd met de *j*-vormen dat hij ze zelfs in een formule gebruikt. Dat doet hij dan weer niet consequent, zoals we in voorbeeld (41) zien:

- (41) *jke wens **u edele** van Zeelven*³⁴

Ook J.P. Humbert uit de hoge klasse gebruikt een *j*-vorm in de opening van zijn brief (dat is overigens geen vaststaande formule, voorbeeld 42), maar in diezelfde opening stapt hij vrijwel direct daarna over op *uwE*:

- (42) *De brieven die **je** mij ieder geschreeven hebt, hebben mij veel plaisir gedaan ik beantwoorde dezelve in een aan **uwE** drien **uwE** recommandeerende om **uwE** steeds beeter in 't schrijven te appliceeren [zich bezig te houden met schrijven]*³⁵

³⁴ Citaat 36, 37 en 38 afkomstig uit BaB 861-863 en 09-01-2009 041-043.

³⁵ BaB 19-06-2009 056-058.

J.P. Humbert richt zijn *j*-aansprekingen telkens aan zijn vier zonen in Berlijn; hij had op deze plaatsen overigens ook gebruik kunnen maken van de vorm *jijlui* of *jijlieden*, maar doet dat niet.

De herkomst van de scribenten die j-vormen gebruiken

Als we verder inzoomen op de gebruikers van de *j*-vormen dan valt nog iets anders op: een groot deel van de voorkomens wordt gerealiseerd door scribenten die afkomstig zijn uit of geboren in het buitenland, zoals we hierna zien in tabel 4.7: 17 van de 37 *j*-voorkomens zijn toe te schrijven aan scribenten met een buitenlandse achtergrond. Vijf scribenten van de zestien gebruikers van een *j*-vorm hebben de regiocode buitenland. Het gaat om Louis Serrurier (geboren te Kaapstad en woonachtig in Kanton, China, 1 voorkomen), Jan Pieter Humbert (geboren in Berlijn, 7 voorkomens), Steven Cadenski (geboren en getogen op Ceylon, 4 voorkomens) en H.H. Stötzer (geboren in een Nederduitse streek, 1 voorkomen). Ook één van de vrouwelijke scribenten (Anna Elisabeth Schermer-Charje met 4 voorkomens) heeft een buitenlandse achtergrond. Haar schoonfamilie woont weliswaar in Rotterdam, maar zij is geboren en getogen op Curaçao.³⁶ Zij blijkt zelfs het Papiamentu te beheersen, want zij stuurt met haar brief een klein, volledig in het Papiamentu geschreven briefje mee, uit naam van haar pasgeboren zontje.

Dit betekent dat bijna de helft (46%) van het aantal *j*-voorkomens afkomstig is van vijf niet in de Republiek opgegroeide scribenten. Dat is daarom opmerkelijk omdat slechts zo'n 10% van de scribenten de regiocode buitenland heeft gekregen. Mogelijk zijn deze vijf scribenten juist omdat zij in het buitenland zijn opgegroeid minder goed op de hoogte van de epistolaire gebruiken in de Republiek rond 1780, in dit geval dat het kennelijk niet zo gepast was om *j*-vormen in een brief te gebruiken. Heeroma (1934: 331) merkt hierover op: 'Je was toen dus niet zo zeer de vorm der vertrouwelijkheid, als wel de vorm der gemeenzaamheid. Brieven, hoe vertrouwelijk ook, schreef men niet in gemeenzame stijl. Daarvoor was brieven-schrijven een te deftige handeling.'³⁷

³⁶ Informatie over de geboorteplaats van Elizabeth Schermer-Charje is verkregen via Christel Monsanto.

³⁷ We moeten hier 'vertrouwelijkheid' interpreteren als een sociaal, relationeel aspect, terwijl met 'gemeenzaamheid' een stijlniveau wordt bedoeld.

<i>Naam, sekse</i>	<i>Klasse</i>	<i>Regio</i>	<i>j-vorm #</i>
Serrurier, m	H	Buitenland	1
Humbert, m	H	Buitenland	7
Cadenski, m	H	Buitenland	4
Stotzer, m	H	Buitenland	1
Van Halm, m	H	Brabant-Limburg	3
Starkenborg, v	H	Amsterdam	1
Wierds, v	H	Amsterdam	1
Van Spall, v	H	Midden	3
Entink, v	MH	Midden	1
Ruijs, v	MH	Zuid-Holland	1
Schermer, v	MH	Buitenland	4
Raemakers, m	ML	Zeeland	2
Meijerink, m	ML	Amsterdam	1
Vrijborg, m	ML	Amsterdam	1
Van Santen, m	ML	Zuid-Holland	2
De Wolff, m	L	Zeeland	4

Tabel 4.7: scribenten die een j-vorm gebruiken, met vermelding van klasse en regio en aantal voorkomens

Uit het lage aantal voorkomens van *j*-vormen in mijn corpus en de distributie over de klassen kunnen we concluderen dat vrijwel iedereen in de Republiek zich er in meer of mindere mate bewust van was dat de *j*-vormen niet in brieven gebruikt werden, terwijl de scribenten met een buitenlandse achtergrond zich hier minder bewust van lijken te zijn.

Een glimp van de spreektaal?

Zoals in § 4.3.5 al is opgemerkt, was *je* volgens Ten Kate (1723, deel I: 473) destijds heel gewoon in de gesproken taal. Opmerkelijk genoeg heb ik in het corpus maar heel weinig *j*-voorkomens aangetroffen. Mogelijk bieden drie weergaven van de directe rede waarin *je* gebruikt wordt, ons een glimp van de spreektaal. Deze drie voorkomens zijn afkomstig van twee briefschrijfsters uit de hoge klasse, met als voorbehoud dat de twee scribenten anderen citeren en het is nog maar de vraag of dit citeren waarheidsgetrouw gebeurt. In het eerste geval gaat het om Debora van Spall die haar kleinzoon Pieter, een jongen van een jaar of acht die op dat moment voor scholing in de Republiek is, citeert :

- (43) *groetemoeder je moet een hogen mus voor sussie grietie stueren*³⁸

Blijkbaar spreekt Pieter zijn grootmoeder Debora met *je* aan. Verder zijn er nog twee voorkomens in een brief van Helena Vernet:

- (44) *waarlijk Mij Dear je hebt een lieve en bekwame Moeder, die je altoos lief moet hebben*³⁹

We kunnen ons bij voorbeeld (44) ook nog afvragen of er geen sprake is van interferentie vanuit het Engels: Helena Vernet citeert haar schoonzoon, Engelsman van geboorte, Henri Charles Ramus. In hoeverre beheerst Ramus het Nederlands, gezien het Engels aandoende ‘Mij Dear’? Mogelijk heeft Helena Vernet eenvoudigweg zijn ‘you’ vertaald met ‘je’. Verder kunnen we ons afvragen wat de voertaal was onder Nederlanders in het door Helena bewoonde Patna, India. In een van haar andere brieven dringt zij erop aan dat haar zoon Clive die op dat moment in de Republiek is, toch goed Engels zal leren en hier en daar vinden we in Helena’s brieven Engelse woorden.

4.6 Een vergelijking met het werk van Wolff en Deken

Zoals in de inleiding al naar voren is gebracht, heeft Van Leuvensteijn (2000a, 2000b) sociolinguïstisch onderzoek verricht naar de aanspreekvormen in de laat achttiende-eeuwse briefroman *Sara Burgerhart* van Wolff en Deken. Hij onderzocht tevens de privécorrespondentie van beide auteurs (Van Leuvensteijn 2002a). Nu de resultaten voor het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus bekend zijn, wordt het mogelijk de onderzoeken naast elkaar te leggen en te kijken in hoeverre Wolff en Deken in hun literaire werk de epistolaire werkelijkheid van de late achttiende-eeuw benaderen. Ook kan worden nagegaan of het gebruik van aanspreekvormen in Wolff en Dekens persoonlijke correspondentie exemplarisch is voor dat van de gemiddelde achttiende-eeuwse scribent, zoals het naar voren komt uit mijn corpus.

4.6.1 De aanspreekvormen in de *Sara Burgerhart*

Voor het onderzoek naar de aanspreekvormen in de *Sara Burgerhart* hanteert Van Leuvensteijn (2000a, 2000b) een indeling in vier klassen. Hij onderscheidt *handarbeiders en huishoudelijk personeel* (min of meer vergelijkbaar met onze lage en midden-lage klasse), de *kleine burgerij*

³⁸ BaB 2-1-2008 094-102.

³⁹ BaB 1152-1155.

(vergelijkbaar met onze midden-hoge klasse), de *hogere burgerij* (vergelijkbaar met de hoge klasse) en de *adel* (deze groep – van wie we weinig brieven hebben – wordt in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus niet apart onderscheiden en valt eveneens in de categorie ‘hoog’).⁴⁰ Uit Van Leuvensteijns onderzoek blijkt, zoals we al gezien hebben in § 4.5.2, dat *uwé* zeldzaam is in de *Sara Burgerhart*. Hetzelfde geldt voor de aanspreekvorm *UE*, die nauwelijks voorkomt in deze briefroman: ‘*UE* e.d. is een perifeer verschijnsel in de *Sara Burgerhart*.’ (2000a: 124). Van Leuvensteijn trof van *jij*, *gij* en *u* samen 4159 voorkomens aan en constateert dat de *UE*-vormen nog niet eens één procent van dit aantal zijn⁴¹ (2000b: 92) en als de vormen al voorkomen, dan staan zij voornamelijk in slotformules. Van Leuvensteijn vindt dit lage percentage opmerkelijk en vermoedt dat Wolff en Deken de *UE*-aanspreking bewust vermeden omdat het gebruik van deze vormen in de lopende tekst te formeel, te afstandelijk aan zou doen (2000b: 92).

De personages in *Sara Burgerhart* (1782) gebruiken dus nauwelijks *UE*, maar *gij*, *u* en *jij* om elkaar aan te spreken. Bij de adel en de hogere burgerij hoort het *gij/u*-systeem (Van Leuvensteijn 2000 a en b). De klassen lager dan de hogere burgerklasse gebruiken bij onderling contact het *je*-systeem en reserveren het *gij/u*-systeem voor speciale doeleinden: de jonge generatie van de kleine burgerij (vergelijkbaar met onze hogere middenklasse) gebruikt dit laatstgenoemde systeem vaker in navolging van de jonge generatie van de hogere burgerij (vergelijkbaar met onze hoge klasse; Van Leuvensteijn 2000a: 130). De oudere generatie van de kleine burgerij gebruikt soms *u* (in objectsvorm) en af en toe *gij* wanneer zij gedistingeerd over wil komen. Ook zij verlaten zich verder op het *je*-systeem. De *j*-vormen zijn in de briefroman dominant aanwezig bij de laagste klasse (handarbeiders en huishoudelijk personeel) en de kleine burgerij (vergelijkbaar met respectievelijk onze lage en de beide middenklassen). Zij gebruiken deze vormen onder elkaar. De hogere burgerij (de hoge klasse in mijn corpus) gebruikt de *j*-vormen slechts incidenteel wanneer zij goed bekend zijn met de geadresseerde.

⁴⁰ Hierbij moet wel opgemerkt worden dat Van Leuvensteijn slechts één brief van de laagste klasse tot zijn beschikking had. De overige aanspreekvormen van die klasse zijn afkomstig uit quasi-dialogen in brieven van personages die tot de hogere klassen behoren. Dit betekent dat Van Leuvensteijn genoodzaakt was twee ongelijksoortige teksttypes – quasi-dialogen en brieven – met elkaar te vergelijken. De kleine burgerij is wel met meerdere brieven vertegenwoordigd.

⁴¹ Feitelijk gaat het hier om alle zijdelingse aansprekingen tezamen, dus inclusief aansprekingen van het type *Juffrouw*, *Oom*. Deze laatstgenoemde vormen heb ik voor mijn corpus niet geïnventariseerd.

4.6.2 *Wolff en Dekens privécorrespondentie*

Ook in hun privébrieven zijn Wolff en Deken spaarzaam in het gebruik van *UE*: (Van Leuvensteijn 2002a). Zij reserveren de epistolaire vorm voor personen met wie zij onbekend of weinig bekend zijn. Wanneer zij op vertrouwde voet met een geadresseerde verkeren (of wanneer de relatie in de loop der tijd vertrouwelijk wordt), dan gebruiken Wolff en Deken voornamelijk *gij* en *u* om deze persoon aan te spreken. Een universitaire titel hoeft voor Betje Wolff geen aanleiding te zijn om een epistolaire vorm te gebruiken: in haar geval kon vastgesteld worden dat zij ook dan *gij* en *u* gebruikt omdat zij bekend is met deze persoon die bovendien ook nog een stuk jonger is dan zijzelf. Net als de hogere klassen in de *Sara Burgerhart* gebruiken Wolff en Deken dus voornamelijk het *gij/u*-systeem. De *j*-vorm wordt slechts incidenteel door hen gebruikt en alleen wanneer zij in grote mate vertrouwd zijn met de geadresseerde, die bovendien van min of meer dezelfde generatie moet zijn.

4.6.3 *Het Brieven als Buit-corpus in contrast met het werk van Wolff en Deken*

Van Leuvensteijns uitkomsten staan in schril contrast met de mijne. In de eerste plaats is het geringe gebruik van *UE* in de *Sara Burgerhart* en in Wolff en Dekens privébrieven opvallend aangezien uit het *Brieven als Buit*-onderzoek blijkt dat bijna alle scribenten wel een of meer keren een vorm van *UE* gebruiken. In de *Sara Burgerhart* hanteren de adel en de hogere burgerij het *gij/u*-systeem, zoals Wolff en Deken ook in hun privébrieven doen, terwijl uit ons corpus juist blijkt dat de hoge klasse overduidelijk de voorkeur geeft aan de epistolaire aanspreekvorm *UE*. Deze aanspreekvorm wordt door de hoge klasse (H) met 83,9% verreweg het meest gebruikt, ook wanneer de geadresseerde veel jonger is dan de afzender en ook wanneer de relatie vertrouwelijk is. Dat kan treffend geïllustreerd worden aan de hand van onderstaande citaten (46) en (47), afkomstig uit een brief van Laurentia Catharina Trotz-Spoors aan haar 12-jarige zoon Adriaan Christiaan Trotz. Deze Adriaan woont voor zijn studie bij familie in Middelburg, terwijl zijn ouders een plantage beheren in Essequibo. Vanwege de familieband en het generatieverschil zou het niet vreemd zijn wanneer Laurentia *gy* en misschien zelfs *jij* in haar brief zou gebruiken, maar zij spreekt haar zoon aan met *UED* (en soms ook *U*, zowel in subjects- als in objectspositie):

(45) *hebbe UED missive van 14 october 1780 zeer wel ontvangen*

(46) *UED is nu twaalf jaer oud geworden*⁴²

⁴² BaB 01-07-2010 332-334.

Ook de klasse onder de hoge klasse, midden-hoog, heeft in ons corpus een voorkeur voor *UE*; scribenten uit deze klasse gebruiken *UE* in 60,9% van de gevallen. En voor de twee lagere klassen geldt dat *UE* bij hen weliswaar niet de meest populaire aanspreekvorm is met een aandeel van respectievelijk 43,5% en 20% – die rol is weggelegd voor het *gij/u*-systeem – maar respectievelijk 81% en 70% van de brieveschrijvers uit deze klassen is bekend met de vorm *UE* en gebruikt deze ten minste één maal. In het werk van Wolff en Deken gebruiken deze twee klassen onder elkaar bij voorkeur een *j*-vorm, terwijl dat nu juist de vorm is die in ons *Brieven als Buit* corpus bij geen van de klassen een rol van betekenis speelt.

Wolff en Deken maakten wellicht in hun dichterlijke vrijheid gebruik van de overdrijving als stijlmiddel; de lage en de middenklassen worden daarbij neergezet als stereotypische gebruikers van *jij* als aanspreekvorm, maar dat stereotype komt niet overeen met de achttiende-eeuwse briefpraktijk zoals die uit mijn corpus blijkt.⁴³ Overigens kan er bij het *je*-gebruik van de kleine burgerij nog iets anders meegespeeld hebben. Tot de kleine burgerij behoren voornamelijk personages uit de kring van ‘de Fijnen’.⁴⁴ Van hen is bekend dat zij zich zelfs tot God met *jij*, *jou* en *je* richten (Muller 1926: 165-166). Ten Kate had zich hierover al in 1723 (deel I: 473) afkeurend uitgelaten en mogelijk hebben Wolff en Deken de kans aangegrepen om deze groep via hun taalgebruik te typeren en belachelijk te maken.⁴⁵ Dit bespotten van het *jij*-gebruik van de fijnen werd in, maar ook buiten de literatuur wel vaker gedaan en Muller (1926: 166) merkt hierover op dat het ‘zeker veeleer parodieën, caricaturen dan getrouwe reproducties’ waren.

Het is duidelijk dat Wolff en Deken, zowel in hun literaire werk als in hun privécorrespondentie, onmiskenbaar een andere epistolaire etiquette hanteren in vergelijking met de doorsnee late achttiende-eeuwer. Mogelijk

⁴³ Zie over het als stereotype presenteren van bepaalde taalgebruikers door Justus van Effen en Wolff en Deken ook Rutten (2008, §2 en §3).

⁴⁴ Hiermee worden de piëtisten bedoeld die tegenwoordig met de term ‘bevindelijk gereformeerden’ worden aangeduid.

⁴⁵ Al voor Ten Kate had Petrus Francius zich in 1699 hierover negatief uitgelaten, evenals Poeraet in 1708. Na Ten Kate deden ook Laurentius Steversloot (1730) en Adriaan Kluit (1759) een duid in het zakje. Zie hierover Dibbets (1995: 174-175). Dibbets noemt hier ook het werk van Wolff en Deken: het *Onderwyzend gesprek, over het Geloof en de Zedenleer der Christenen* uit 1781 en de *Brieven van Abraham Blankaart* (1787-1789). De ‘fijnen’ komen er in de *Sara Burgerhart* ook op ander gebied niet telkens even goed vanaf: zij vatten het geloof zwaar op en ontzeggen zich veel. Onder hen bevinden zich de oplichters en huichelaars (Broeder Benjamin en Cornelia Slimpslamp). Het lijkt erop dat de fijnen niet de favoriete protagonisten van Wolff en Deken zijn. Zie hierover bijvoorbeeld Van Leuvensteijn (2001: 26) en ook Buijnsters (1971: 201).

heeft dit te maken met de taalbewuste kringen waarin zij verkeerden. In deze kringen zien we al eerder kritiek op het gebruik van *UE*, bijvoorbeeld bij Justus van Effen (1732: 56) wanneer hij in *De Hollandsche Spectator* schrijft:

*In onzen brieven maken wy onze gansche natie tot Edelluiden, en wy spreken noit met de menschen zelfs, maar altyt met haar Edelheid*⁴⁶

We treffen die kritiek ook aan bij een tijdgenoot van Wolff en Deken, de schrijver Willem Bilderdijk, die in één van zijn brieven (uit 1780) verzucht:

*Zo iemand (...) nog eenige zucht heeft voor de ouderwetse en stijve UEdelens, ik ken er mij vrij van. Mijn meeste brieven zijn gantsch in den tweeden persoon opgesteld, dien ik zelfs in alle doe invloeiën. Dan nog gisteren onfing ik een' brief van den Zwolschen dichter Feith, die mij voor het U en Gij, waarmeê ik hem aansprak, in 7 bladz. ruim honderd en vijftig UEdelens toetelt. Ik ben dus genoodzaakt, hem ook in 't vervolg in den zelfden stijl aan te spreken. Thands zal ik er zeer mild mede zijn, in de hoop [...]*⁴⁷

Het is dus niet ondenkbaar dat er in kringen van literatoren al een aanzet was gegeven om elkaar in het briefverkeer op een andere manier aan te spreken wat betekende dat het gebruik van *UE* in deze kringen onder druk kwam te staan. Het is ook mogelijk dat Wolff en Deken in hun briefroman eerder de gesproken taal dan de geschreven taal uit hun tijd wilden weergeven, maar of zij daarbij nauwgezet te werk zijn gegaan, blijft natuurlijk de vraag.

4.7 Conclusie

Het onderzoek naar aanspreekvormen in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus heeft een aantal opvallende zaken aan het licht gebracht. In de eerste plaats toont het de grote populariteit van de epistolaire aanspreekvorm *UE* aan. Deze aanspreekvorm komen we in allerlei varianten en in overvloed tegen: iets meer dan 70% van alle aanspreekvormen is er een van het *UE*-type. Daarbij komt dat zo'n 90% van alle briefschrijvers uit het corpus de vorm ten minste één maal gebruikt, waaruit we mogen afleiden dat zij bekend zijn met de vorm. Wel zien we dat het gebruik van *UE* bij de lage klasse meestal beperkt blijft tot het formulaire taalgebruik. Dit alles betekent vanzelfsprekend dat er voor de overige aanspreekvormen, zoals *gij* en *u*,

⁴⁶ Dit citaat gaat vooraf aan het eerder aangehaalde citaat in noot 3, hiervoor.

⁴⁷ Zoals aangehaald in Van der Horst (2008: deel II, 1374). Ontleend aan Jan Bosch (1955): *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling; aanvullende uitgave, I 1772-1794*, Wageningen .

minder plaats is in deze laat achttiende-eeuwse brieven. *Gij* en *u* (samen zo'n 27%) blijken meer gebruikt te worden door de lagere klassen en door de jongere generatie, terwijl *UE* favoriet is bij de hogere klassen en de middelbare en oudste generatie. Dat *UE* in de loop van de negentiende eeuw uit de gratie zou raken bij de hogere klassen is nog nauwelijks waar te nemen: *UE* heeft bij hen een aandeel van 83,9% (in subjectsvorm). Binnen de generaties is er al wel iets van de teruglopende populariteit van *UE* te merken, want jongeren gebruiken vaker *gij* (en *u* in objectsvorm) dan de twee oudere generaties en daarmee dus minder vaak *UE*.

Een tweede opvallend gegeven is het feit dat ik nauwelijks gendervariatie heb aangetroffen: mannen en vrouwen gebruiken min of meer dezelfde aanspreekvormen in min of meer dezelfde mate. Dit staat in scherp contrast met de uitkomsten van het onderzoek naar het zeventiende-eeuwse *Brieven als Buit-corpus* (Nobels 2013) dat wel degelijk gendervariatie aan het licht bracht. Dat mannen en vrouw eind achttiende eeuw in dit opzicht niet veel meer van elkaar verschillen, kunnen we vermoedelijk toeschrijven aan de toegenomen scholing van vrouwen in de loop van de tijd.

Het corpusonderzoek heeft in de derde plaats inzichtelijk gemaakt wat de precieze status was van de aanspreekvormen *UL*, *jij* en *u* (in subjectpositie), voor wat betreft het gebruik ervan in laat achttiende-eeuwse brieven. De aanspreekvorm *UL* blijkt op zijn retour te zijn: deze oudere epistolaire vorm, de voorloper van *UE*, komt in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit-corpus* vrijwel niet meer voor en wordt alleen nog gebruikt door de lagere sociale klassen (en daarbinnen voornamelijk door de vrouwelijke scribenten) en de oudere generatie. De relatief jonge *j*-vormen komen eveneens nauwelijks voor in dit corpus, maar dat is eerder te wijten aan het feit dat de vorm in opkomst is en blijkbaar nog niet geschikt geacht wordt om in brieven te gebruiken. Opvallend genoeg zijn het juist de in het buitenland opgegroeide scribenten (ofwel in Duitsland ofwel in de overzeese gebieden) die vaker *jij* (of een variant ervan) gebruiken. Kennelijk waren zij zich minder bewust van de epistolaire etiquette in de Republiek. Ook *u* in subjectpositie, dat incidenteel al voorkomt aan het eind van de zestiende eeuw, wordt aan het eind van de achttiende eeuw maar mondjesmaat gebruikt in privé-brieven. Het komt iets vaker voor bij de jongste generatie, maar voor de variabele klasse vond ik nauwelijks verschil.

Als bijkomend resultaat van mijn corpusonderzoek heb ik kunnen vaststellen dat het beeld dat opgeroepen wordt in de briefroman *Sara Burgerhart* van Wolff en Deken voor geen van de klassen overeenkomt met de epistolaire werkelijkheid aan het eind van de achttiende eeuw. Wolff en Deken leggen de lagere klassen *j*-vormen in de mond, terwijl uit mijn corpus blijkt dat *jij* (en zijn varianten) een te verwaarlozen rol speelt in brieven. De hogere klassen in de *Sara Burgerhart* maken gebruik van *gij* en *u*, terwijl mijn

corpus laat zien dat de hogere klassen juist veelvuldig *UE* gebruiken. We zien hier dus een grote discrepantie tussen de literaire en de epistolaire werkelijkheid. Mogelijk wilden Wolff en Deken de contemporaine gesproken taal benaderen, maar waarschijnlijker is het dat zij bewust een niet (of niet meer) bestaand onderscheid tussen de klassen aanbrachten met de bedoeling om de lagere klassen te stigmatiseren.

Wolff en Deken blijken trouwens in hun privécorrespondentie – hún epistolaire werkelijkheid – ook niet exemplarisch te zijn voor de gemiddelde achttiende-eeuwer, ten minste, als we uitgaan van de resultaten uit het *Brieven als Buit*-corpus. Zij gebruiken in die privécorrespondentie de vorm *UE* namelijk nauwelijks, terwijl dat nu juist de meest voorkomende vorm bij de hogere klassen in mijn corpus is. Opvallend genoeg benadert Wolff en Dekens briefstijl, met overwegend *gij* en *u*, in feite het meest die van de lagere klassen, want ook zij gebruiken relatief gezien overwegend *gij* en *u*. Het is niet onwaarschijnlijk dat Wolff en Deken, als vertegenwoordigers van de taalbewuste kringen, een voortrekkersrol vervulden en met hun brieven (samen met anderen) min of meer de toon zetten naar een ander gebruik van aanspreekvormen in brieven. We weten immers dat in de loop van de negentiende eeuw *gij* en *u* de dominante vormen in de hogere kringen zullen worden en dat *UE* langzaam naar de achtergrond verdwijnt. Als de lagere kringen ook in de negentiende eeuw hebben vastgehouden aan een overwegend gebruik van *gij* en *u*, dan is er toentertijd een situatie ontstaan waarin alle klassen eensgezind dezelfde aanspreekvormen gebruikten in brieven. Of dat ook in werkelijkheid zo is, zal nader onderzoek moeten laten zien.

Wat mijn onderzoek ons in ieder geval toont, is de alomtegenwoordigheid van *UE* rond 1780, zij het voor de lage klasse niet in elke context en met een kleine terugloop bij de jongste generatie door de klassen heen. Dat de seksen zich in dit opzicht tamelijk eensgezind gedragen, zegt bovendien veel over de op dat moment bereikte epistolaire schrijfvaardigheid van het vrouwelijk deel van de bevolking.